

İSKENDER B. AHMED FİLOZOF ET-TRABZONÎ VE ESERLERİ

Ali GÜL*

Giriş

Dinler Tarihi her ne kadar modern bir bilim dalı olsa da İslam geleneğinde bu alana dair literatürü erken dönemlere kadar (hicrî ikinci yüzyıl) geri götürmek mümkündür.¹ Uzmanlar söz konusu literatürü iki temel kategoride inceler: Milel ve Nihal, Reddiye.² Milel ve Nihal türü eserler görece objektif ve tasvire dayalı yapısıyla temayüz eder; amaç karşıdakini tanımak ve anlamaktır. Reddiyeler ise tam anlamıyla polemik içeriklidir. Reddiyelerin üslubunu tartışma, hedefini ise karşıdakini ilzam edip kendi haklılığını ortaya koyma oluşturmaktadır.

Reddiye literatüründe İslam dairesi içindeki ekollerin birbirileri ile tartışmalarının neticesinde ortaya çıkan metinlerin yeri büyüktür. Bununla birlikte Müslüman yazarlar diğer dinlere karşı pek çok reddiye kaleme almıştır. Bu reddiyelerin önemli bir bölümü Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa karşı yazılmıştır. Bu anlamda Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 861?) *ed-Dîn ve 'd-devle*, Câhiz'in (ö. 869) *er-Red 'ale 'n-naşârâ ve 'l-yehûd*, Samuel b. Yahya el-Mağribî'nin (ö. 1175) *İfhâmü 'l-yehûd* isimli eserleri erken dönem reddiyeleri olarak öne çıkar. Öte yandan İbn Hazm'ın (ö. 1064) *el-Faşl fi 'l-milel ve 'l-ehvâ' ve 'n-nihal* isimli eseri ismi itibarıyla Milel ve Nihal kategorisine dâhil edilse de Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa karşı dile getirdiği sert eleştirileriyle reddiye niteliğini haklı olarak taşır. Bunların yanında Rahmetullah el-Hindî'nin (ö. 1891) *İzhârü 'l-hak*, Ahmet Mithat Efendi'nin (ö.1912) *Müdâfaa* adını taşıyan eserleri 19. yüzyılda hususen misyonerliğe tepki olarak kaleme alınmış reddiyelerdir.³ Reddiyelerde nesh, tahrif, tebdil ve beşair konularının öncelikle işlendiği görülür.⁴ Dolayısıyla Müslüman reddiyeciler; Kur'an'ın önceki kitapların/vahiylere hükümünü ortadan kaldırdığını, önceki kitapların/vahiylere bir şekilde bozulmaya ve değişmeye uğradığını ve önceki kitaplarda/vahiylere Hz. Muhammed'in (a.s.) peygamberliğinin müjdelendiğini savunurlar. Tüm bunlarla birlikte gelenekte önemli bir yere sahip olsa da günümüz Dinler Tarihi literatüründe reddiye nitelikli çalışmaların azaldığı da bir gerçektir.

Hayatı

Ön söz mahiyetindeki bu malumattan sonra ifade edilmeli ki bu çalışmada ele alacağımız *Risâle fi 'r-reddi [ale 'l]-milleti 'n-nasrâniyyeti bi 'l-incil min kıbeli ilmi 'l-keîâm* isimli eser de İslam reddiye literatürünün bir parçasıdır. Eserin müellifi kendisini İskender b. Ahmed Filozof et-Trabzonî olarak

* Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, aligul@trabzon.edu.tr

¹ bk. Şinasi Gündüz, "Giriş", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2020), 21-22; Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 25-35.

² Milel ve Nihal ve Reddiye literatürü ile ilgili geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Milel ve Nihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/57-58; Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/516-521; Amjad M. Hussain, *The Study of Religions: An Introduction* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 11-27.

³ Söz konusu eser hakkında bazı değerlendirmeler için bk. Sinanoğlu, "Reddiye", 519-521; Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 26-29.

⁴ Fatıma Betül Taş, "Yahudi Asıllı Mühtedî Bilgin Samuel bin Yahyâ el-Mağribî'nin (ö. 1175) Yahudiliğe Reddiyesi: İfhâmü 'l-yehûd", *Dini Araştırmalar* 18/47 (Temmuz-Aralık 2015), 248.

tanıtır.⁵ Yapılan çalışmalarda müellifin ismi dışında şahsına ya da yaşamına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁶ Bununla birlikte müellifin kullandığı Trabzonî sıfatına binaen memleketinin Trabzon veya civarı olduğu anlaşılmaktadır. Arapça kaleme alınan eserin içerdiği Grekçe pasajlar ve Farsça kelimeler ise müellifin söz konusu dilleri bildiğine işaret etmektedir. Grekçe bilmesi, müellifin Trabzon bölgesinin Grekçe (Rumca) konuşan bir yöresinde dünyaya geldiği veya yetiştiği hatta Rum kökenli olup ihtida etmiş olabileceği yönünde kimi ihtimalleri akla getirmektedir.⁷ Diğer yandan müellifin kendisini “Filozof” olarak tesmiye etmesi⁸ ve eserini kelimelerden ele alması felsefe ve kelamla işigaline hamledilebilir. Müellifin mevzu bahis eser dışında başka bir eserine henüz tesadüf edilememiştir. Bu durum müellif hakkındaki müphem hususların aydınlatılamamasındaki esas müsebbiptir.

Müellifin yaşadığı veya eserini telif ettiği zaman konusu da karanlıktır. Ancak yazmanın ilk sayfasındaki, Sultan Abdülhamid’in ismini muhtevî kütüphane mührü,⁹ araştırmacılara müellifin 19. yüzyılda yaşamış olabileceği hususunda bir fikir vermektedir.¹⁰

Eseri

Risâle fi’r-reddi [ale’l]-milleti’n-nasrâniyyeti bi’l-incil min kabeli ilmi’l-kelâm

Eserin ismi yazılış amacını izhar etmeye yeterlidir. Bununla birlikte müellif metnin başında “küfür ehli” olarak tanımladığı Hıristiyanları (“الكفرة النصرانية”) İncil’i esas alarak ilzam etmeyi hedeflediğini bildirir. Bu yolu tutmasının gerekçesini ise Hıristiyanların, Müslümanlar tarafından ileri sürülen akli ve nakli delilleri kabul etmeyip kendi “batıl” dinlerinin “fasit” (bozuk) görüşlerini takip etmeye devam etmeleri şeklinde açıklar.¹¹ Tüm bunlarla birlikte müellifin 19. yüzyılda yaşadığı kabul edilecek olursa bu çalışmanın söz konusu dönemde artan misyonerlik faaliyetlerine karşı kaleme alınmış olma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır.¹²

Hâlihazırda eserin tek bir nüshası bulunmaktadır. Yazma mahiyetindeki bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Koleksiyonu’nda numara 261 ile kayıtlıdır.¹³ Kütüphane resmî kayıt sisteminde eserin ismi *Risâle fi’r-reddi ale’n-nasârâ* (رسالة في الرد على النصارى), müellifinin ismi İskender b. Ahmed Filozof et-Trabzonî (إسكندر بن أحمد فيلسوف الطربزوني) şeklinde geçmektedir. Eser yirmi sekiz varaktan müteşekkildir. Eserin birinci varığında (1a) iki, yirmi sekizinci varığında (28a) ise bir mühür yer almaktadır. Yine yirmi sekizinci varakta (28b) “Fakir ve hakir Ali b. Mustafa’nın mülkiyetine girmiştir. Allah onu ve ana-babasını bağışlasın ve onlara ihsanda bulunsun” anlamını taşıyan Arapça bir temellük ibaresi mevcuttur.

⁵ İskender b. Ahmed Filozof et-Trabzonî, *Risâle fi’r-reddi [ale’l]-milleti’n-nasrâniyyeti bi’l-incil min kabeli ilmi’l-kelâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 261), 3a.

⁶ Söz konusu eser hakkında yapılmış dört çalışma şunlardır: Muhammed Tarakçı, “İskender b. Ahmed et-Trabzonî’nin Hıristiyanlığa Reddiyesi”, *Türkiye’de Dinler Tarihi: Dünü, Bugünü ve Geleceği*. ed. Ali İsmail Güngör vd. (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği, 2010), 305-318; Muhammed Tarakçı, “İskandar Ibn Ahmad’s Epistle in Refutation of Christians”, *İlahiyat Studies* 3/1 (Winter/Spring 2012), 73-104; Ensar Gülmez, *İskender b. Ahmed et-Trabzonî’nin Risâle fi’r reddi [ale’l]-milleti’n-nasrâniyyeti bi’l-incil min kabeli ilmi’l-kelâm Adli Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Süleyman Gür, “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Bahar 2018), 155-239. Bahsi geçen çalışmaları kaleme alan yazarlar, İskender b. Ahmed et-Trabzonî’nin şahsına ve yaşamına dair herhangi bir bilgiye ulaşamamışlardır. Bu hususta herhangi bir malumata biz de ulaşamadık.

⁷ bk. Gülmez, “İskender b. Ahmed et-Trabzonî”, 57.

⁸ Trabzonî, *Risâle fi’r-reddi ale’n-nasârâ*, 3a.

⁹ bk. *Risâle fi’r-reddi ale’n-nasârâ*, 1a.

¹⁰ Gülmez, “İskender b. Ahmed et-Trabzonî”, 57-58.

¹¹ Trabzonî, *Risâle fi’r-reddi ale’n-nasârâ*, 2b-3a.

¹² M. Tarakçı, 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında artan misyonerlik faaliyetlerine dikkat çeker ve bu dönemde kaleme alınan reddiyeleri gündeme getirir. Ona göre Trabzonî’nin reddiyesi de bu atmosferin ürünüdür. bk. Tarakçı, “İskandar Ibn Ahmad’s Epistle in Refutation of Christians”, 73-76; ayrıca bk. Gülmez, “İskender b. Ahmed et-Trabzonî”, 54.

¹³ Eser çevrimiçi ulaşmak için bk. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), “Risâle fi’r-Reddi ale’n-Nasârâ” (Erişim 6 Ağustos 2023).

Yazmanın fiziki durumu iyidir. Yazısı sayfalara düşülen notların bir kısmı dışında tümüyle okunaklıdır. İlk ve son sayfaları dışında her sayfasında dokuz satır vardır. Sayfalarda üç farklı renkte mürekkep kullanılmıştır. Grekçe İncil pasajları kırmızı, Kur'an-ı Kerim'den ayetler kahverengi, metnin kendisi ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Bazı Grekçe kelimelerin altında -kimisi hâlihazırda okunaklılığını kaybetmiş olan- Farsça karşılıkları verilmiştir.

Metinde belli bir üslubun takip edildiği göze çarpar. Trabzonî, öncelikle İncillerden irdeleyeceği pasajın/ayetin Grekçe orijinalini Arap alfabesi ile translitere eder, ardından bu pasajın tercümesini verir, sonrasında ise pasaj üzerine değerlendirmelerini serdedir.¹⁴ Bunu yaparken görüşlerini Kur'an'dan ayetlerle destekler. Metninde herhangi bir hadise atıfta bulunmaz. Müellif alıntılacağı pasajın hangi İncil'den ve babdan olduğunu kimi zaman verse de pasaj/ayet numarasını vermez. Pasajları her zaman başı ve sonuyla almaz, yalnızca üzerinde tartışacağı bölümü aktarır. Kur'an'dan yaptığı alıntılarda da benzer bir yol izler; sure ismi ve ayet numarası vermeden, istifade edeceği bölümü aktarır. Trabzonî'nin Yeni Ahit içinde İnciller dışında bir bölümden alıntı yapmaması ise dikkat çeken diğer bir husustur.

Allah'ın birliği, teslis inancının batıllığı, İsa'nın (a.s.) tanrı olmayıp bilakis bir beşer ve peygamber olduğu, İsa'nın (a.s.) mucizeleri, İncil'de Hz. Muhammed'in (a.s.) müjdelendiği, Kur'an'ın icaz bakımından İncillerden üstünlüğü, Trabzonî'nin eserde işlediği konulardır.

Trabzonî metninde kelimelerin kimi ıstılahlarını sıklıkla kullanır. “Vâcibü'l-vücûd”, “hâdis” “kıdem/kadîm” ve “mümkün” gibi kavramlar en çok üzerinde durduğu kavramlardır. O, Allah'a ve İsa'ya (a.s.) dair mevcut Hıristiyan akidesinin bu kavramlar karşısındaki vaziyetini tartışır. Yalnızca Allah'ın “vâcibü'l-vücûd” ve “kıdem/kadîm” sıfatlarını haiz olup, İsa'nın (a.s.) ise taşıdığı “hâdis” sıfatı mucibince bir yaratılmış olduğunu dolayısıyla ilahlık mertebesi ile ilişkisinin olmadığını belirtir. Ancak Trabzonî'nin bu tartışmalarda derinlikli tahlillere giriştiği söylenemez. Mevzu genellikle öz ve yüzeysel biçimde işlenir.

Küçük hacmine rağmen metinde bir insicam eksikliği göze çarpar. Zira birbiri ile ilişkili konular kimi zaman farklı yerlerde işlenmiştir. Bu durum bir dağınıklığa sebep olduğu gibi dar bir alanda tekrarlara düşülmesine zemin hazırlamıştır. Metnin okuyucuya sunduğu Arapça transliterasyonun Grekçe ifadeleri yansıtmakta yetersiz olduğu da bir eleştiri olarak eklenmelidir. Trabzonî'nin, dönemi itibarıyla mevcut olması beklenmeyen genel geçer bir transliterasyon sisteminden istifade etmediği açıktır. Anlaşılan o, kendi inisiyatifince bir transliterasyon metodu benimsemiştir. Bugünden bakıldığında söz konusu eksiklik mazur görülmelidir.

Muhtevası

Trabzonî eserine hamdele ve salvele ile giriş yapar ve yukarıda belirtilen amacı doğrultusunda İncil ifadelerini merkeze alarak değerlendirmelerine başlar. Kısmen dağınıklık ve tekrarlar içeren söz konusu değerlendirmelerin belli bir düzen içinde incelenmesinin faydalı olacağı muhakkaktır. Bu çerçevede Trabzonî'nin üzerinde durduğu en temel konunun Allah'ın birliği ve İsa'nın (a.s.) beşerliliği hususu olduğu söylenmelidir. Trabzonî bu anlamda Hıristiyanlığın “söz/kelam” öğretisi üzerinde önemle durur. “Başlangıçta Söz [Kelam] vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı” (Yuhanna 1:1) pasajı onun bu bağlamda ele aldığı ilk İncil ifadeleridir. Trabzonî, bahis mevzusu pasajın bir okuma hatası neticesinde Hıristiyanlarca yanlış anlaşıldığını vurgular. Ona göre “teos [theos]” olarak okunan ve “Tanrı” anlamına gelen sözcük (θεός) hatalı okunmaktadır. Oysa sözcüğün doğru okunuşu “tios [thios]” şeklinde olmalıdır ki bu sözcük “yüce, ulu, muazzam, bedî” gibi anlamlar taşımaktadır. Doğru şekilde okunduğu

¹⁴ M. Tarakçı, Trabzonî'nin eserinde İncil metinlerine dayanmasını ve bu metinlerin Kur'an ile uyumunu ortaya koymasını dikkate alarak müellifin İncil'in tümüyle tahrif edilmediği düşüncesine sahip olduğu sonucunun çıkarılabileceğini söyler. bk. Tarakçı, “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa Reddiyesi”, 305-318.

takdirde pasaj “söz yücedir” manasını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu şekliyle pasaj sözün/İsa’nın (a.s.) tanrılığını değil yüceliğini ifade etmektedir.¹⁵ Trabzonî’nin söz konusu iddiası güçlü ve tutarlı bir iddia olmaktan uzaktır. Her ne kadar antik Grekçe dikkate alındığında “θεός” kavramıyla ilişkili birtakım kelimeler çerçevesinde kimi anlam kargaşalarının doğabileceği mümkün olsa da¹⁶ müellifin Hristiyan inancının temel unsuru olan İsa’nın (a.s.) yani sözün/kelamın tanrılığı meselesini bu pasaj bağlamında bir okuma hatasına indirgemesi naif bir gerekçe olarak gözükmektedir.

Müellif, Hristiyanların anladığı şekliyle söz konusu pasajın bir başka yanlış anlamaya daha sebebiyet vereceğini iddia eder. Ona göre eğer Hristiyanların itikadınca kelamın Allah olduğu kabul edilecekse bu birçok ilahın varlığını gerekli kılacaktır. Çünkü bu anlayışa göre Allah’ın kelamı olarak anılan her şeyi ilah kabul etmek lüzumu doğacaktır. Trabzonî bu çerçevede Meryem Suresi 7. ayette¹⁷ ismi anılan Hz. Yahya’nın ve Tâ-Hâ Suresi 19-20. ayetlerde¹⁸ bahse konu olan yılanın ilah kabul edilmesi gerektiğini ifade eder. Oysa ona göre bir şeyin Allah’ın kelamı olması, ilah olmasını gerektirmez. Trabzonî bu noktada Nisâ Suresi’nin 171. ayetini¹⁹ gündeme getirir ve İsa’nın (a.s.) “Allah’ın bir resulü” ve “Meryem’e ilka ettiği kelimesi” olduğunu Kur’an temelli sahih bir bilgi olarak ortaya koyar.²⁰ Aynı konu üzerinde durduğu diğer bir yerde ise “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti...”²¹ ayetini Allah’tan gayri ilah kabul edilemeyeceğine bir delil olarak sunar.²²

Trabzonî, kelam kavramı üzerindeki tartışmalara metin boyunca ara ara döner. Bu anlamda Luka 8:5-15’te²³ kendine yer bulan ve İsa’nın (a.s.), Allah kelamını tohuma benzettiği bir mesel üzerinde değerlendirmelerde bulunur. Meselden hareketle Allah kelamının yalnızca İsa (a.s.) ile sınırlanamayacağını, “Allah’ın kelamı” vasfını taşımanın, birçok varlık için geçerli olduğunu tekrar eder. Trabzonî söz konusu meselden Allah’ın kelamının onun zatından ayrı olduğunu da çıkarılabileceğini ileri sürer. Çünkü meselde İsa (a.s.) kelamı tohuma, kelam sahibini çiftçiye benzetmiştir. Trabzonî görüşlerini İncil pasajı çerçevesinde ortaya koysa da ehl-i sünnetin Allah’ın sıfatları konusundaki görüşlerini²⁴ bu vesileyle paylaşır.²⁵

¹⁵ Trabzonî, *Risâle fi’r-reddi ale’n-nasârâ*, 3a-4a.

¹⁶ Örneğin “θεός” kavramıyla ilişkili bir kelime olan “θεωσις” (teosis/theosis) kelimesi, “yüceltme” ve “tanrılaştırma” gibi anlamlar taşımaktadır. bk. Franco Montanari, *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, ed. Madeleine Goh - Chad Schroeder (Leiden: Brill, 2015), “θεωσις”, 941.

¹⁷ “(Allah şöyle buyurdu:) Ey Zekeriyya! Biz sana bir oğul müjdeleriz ki, onun adı Yahya’dır...” (Meryem 19/7).

¹⁸ “Allah: Yere at onu, ey Musa! dedi. Onu hemen yere attı. Bir de ne görsün, hızla sürünen bir yılan değil mi!” (Tâ-Hâ 20/19-20).

¹⁹ “Ey Kitab ehli! Dininizde sınırları aşmayın ve Allah hakkında ancak hakkı söyleyin. Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah’ın peygamberi, Meryem’e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur...” (en-Nisâ 4/171).

²⁰ Trabzonî, *Risâle fi’r-reddi ale’n-nasârâ*, 5a-5b.

²¹ el-Enbiyâ 21/22.

²² Trabzonî, *Risâle fi’r-reddi ale’n-nasârâ*, 8b-12a.

²³ “[Büyük bir kalabalığın toplandığı, insanların her kentten kendisine akın akın geldiği bir sırada İsa şu benzetmeyi anlattı]: ‘Ekincinin biri tohum ekmeye çıktı. Ektiği tohumlardan kimi yol kenarına düştü, ayak altında çiğnenip gökteki kuşlara yem oldu. Kimi kayalık yere düştü, filizlenince susuzluktan kuruyup gitti. Kimi, dikenler arasına düştü. Filizlerle birlikte büyüyen dikenler filizleri boğdu. Kimi ise iyi toprağa düştü, büyüyünce yüz kat ürün verdi.’ Bunları söyledikten sonra, ‘İşitecek kulağı olan işitsin!’ diye seslendi.

İsa, bu benzetmenin anlamını kendisinden soran öğrencilerine, ‘Tanrı Egemenliği’nin sırlarını bilme ayrıcalığı size verildi’ dedi. ‘Ama başkalarına benzetmelerle sesleniyorum. Öyle ki,

“Gördükleri hâlde görmesinler,

Duydukları hâlde anlamasınlar.”

Benzetmenin anlamı şudur: Tohum Tanrı’nın sözüdür. Yol kenarındakiler sözü işiten kişilerdir. Ama sonra İblis gelir, inanıp kurtulmasınlar diye sözü yüreklerinden alır götürür. Kayalık yere düşenler, işittikleri sözü sevinçle kabul eden, ama kök salamadıkları için ancak bir süre inanan kişilerdir. Böylesi denendikleri zaman imandan dönerler. Dikenler arasına düşenler, sözü işiten ama zamanla yaşamın kaygıları, zenginlikleri ve zevkleri içinde boğulan, dolayısıyla olgun ürün veremeyenlerdir. İyi toprağa düşenler ise, sözü işitince onu iyi ve sağlam bir yürekte saklayanlardır. Bunlar sabırla dayanarak ürün verirler.” (*Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur İncil)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2001), Luka 8:5-15).

²⁴ Ehl-i Sünnet kelamcılarının sıfatlar konusundaki yaklaşımı için bk. Hasan Hüseyin Tunçbilek, “Allah’ın Sıfatlarının Mahiyeti Problemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Ocak-Haziran 2001), 81-84.

²⁵ Trabzonî, *Risâle fi’r-reddi ale’n-nasârâ*, 8b-12a.

Doğrusu Hıristiyan düşüncesinin kelimeler/logos anlayışı, kelamın/logosun bedenlenmesi/tenleşmesi (inkarnasyon) gibi öğretileri ve bunlar etrafında üretilen literatür dikkate alındığında²⁶ Trabzonî'nin mevzubahis görüşlerinin yüzeysel değerlendirmeler olduğu görülecektir. Bu anlamda Trabzonî'nin ifadeleri ancak düz bir mantıksal çıkarım olarak tebarüz etmektedir.

Trabzonî, İncil'den alıntıladığı pasajlar çerçevesinde yalnızca Allah'ta "vâcibü'l-vücûd" sıfatının bulunduğunu buna karşın İsa'nın (a.s.) bu sıfatı haiz olmadığını dolayısıyla onun "masnu", "mahluk" ve "hâdis" olduğunu iddia eder. Bu anlamda; "Ben gerçek asmayım ve Babam bağcıdır. Bende meyve vermeyen her çubuğu kesip atar, meyve veren her çubuğu ise daha çok meyve versin diye budayıp temizler" ifadelerini taşıyan Yuhanna 15:1-2 pasajını, söz konusu iddialarını açıkça dillendiren bir pasaj olarak öne sürer.²⁷

Trabzonî'nin metinde üzerinde durduğu meselelerden bir başkası Tanrı için kullanılan "baba" lafzıdır. Bu anlamda dikkat çektiği pasajlardan biri Yuhanna 20:17'dir.²⁸ Trabzonî'ye göre pasajda İsa'nın (a.s.) dilinden aktarılan "baba" lafzı "hidâyet verici", "terbiye edici" anlamındadır. Zira İsa'nın (a.s.) kastı fiziki anlamda "baba" olsaydı, o, "sizin babanız" sözünü kullanmazdı. Trabzonî şunu da ekler; eğer İsa (a.s.), "babam" sözüne istinaden Allah'ın oğlu olarak ilah ilan edilecekse havarilerin de ilah ilan edilmeleri gerekir. Çünkü pasajda İsa (a.s.) havarilere ithafen "sizin babanız" sözünü kullanmıştır. Oysa bu iddiaların tümü aklen muhaldir. Ona göre mevzubahis muhal durumu Meryem Suresi 35. ayet²⁹ de teyit etmektedir. Öte yandan Trabzonî söz konusu pasajda geçen "benim Babam'ın ve sizin Babanız'ın" lafzını Mâide Suresi 72. ayette³⁰ geçen "Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a..." lafzına benzetir.³¹

Trabzonî, İncil'de İsa'nın (a.s.) bir kul, bir beşer ve bir peygamber olduğunun açıkça bildirildiğini ileri sürer. Onun bu bağlamda İncil'den alıntıladığı bölümlerden biri İsa'nın (a.s.) çarmıh sahnesini anlatan bölümdür. İsa'nın (a.s.) çarmıha gerildiğinde Tanrı'ya yakarışını Matta şöyle aktarır: "... [İsa;] 'Eli, Eli, lema şevaktani?' yani, 'Tanrım, Tanrım, beni neden terk ettin?' diye bağırdı."³² Yukarıdaki ifadeleri alıntılan Trabzonî bu sözlerin İsa'nın (a.s.) kulluğunu, aciziyetini ve Allah'tan yardım talebini açık biçimde ortaya koyduğunu vurgular. Şu hâlde İsa'nın (a.s.) tanrılığı söz konusu olamaz. Trabzonî bu noktada Kur'an'da İsa'nın (a.s.) kulluğunun vurgulandığı Mâide Suresi 17.,³³ Meryem Suresi 30.³⁴ ve Âl-i İmrân Suresi 59.³⁵ ayetleri iddiasına destek kılar.³⁶

Trabzonî bu bağlamda Matta İncili 25:31 pasajını da ele alır. "İnsanoğlu kendi görkemi içinde bütün melekleriyle birlikte gelince, görkemli tahtına oturacak" ifadesini muhtevi olan bu pasaja dayanan müellif, İsa'nın (a.s.) bir beşer olduğunun İncil tarafından ilan edildiğini belirtir. Ona göre İncil'in bu

²⁶ Hıristiyanlık bağlamında logos/kelam tartışmaları için bk. Muhammed Tarakçı, "Hıristiyanlıkta Logos Doktrini", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1, (Ocak 2011), 201-224; Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş* (İstanbul: Sak Ofset Reklamcılık Yayıncılık, 2012), 56-64.

²⁷ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 16b-17b.

²⁸ "... benim Babam'ın ve sizin Babanız'ın, benim Tanrım'ın ve sizin Tanrınız'ın yanına çıkıyorum." (Yuhanna 20:17).

²⁹ "Allah'ın bir evlât edinmesi, olacak şey değildir! O, bundan münezzektir. Bir işe hükmettiği zaman, ona sadece 'Ol!' der ve hemen olur." (Meryem 19/35).

³⁰ "Andolsun ki 'Allah, kesinlikle Meryem oğlu Mesih'tir' diyenler kâfir olmuşlardır. Hâlbuki Mesih 'Ey İsrailoğulları! Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk ediniz. Biliniz ki kim Allah'a ortak koşarsa muhakkak Allah ona cenneti haram kılar; artık onun yeri ateştir ve zalimler için yardımcılar yoktur' demişti." (el-Mâide 5/72).

³¹ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 17b-19a.

³² Matta 27:46.

³³ "Şüphesiz Allah, Meryem oğlu Mesih'tir' diyenler andolsun ki kâfir olmuşlardır. De ki: Öyleyse Allah, Meryem oğlu Mesih'i, anasını ve yeryüzündekilerin hepsini imha etmek isterse Allah'a kim bir şey yapabilecektir!..." (el-Mâide 5/17).

³⁴ "[Çocuk/İsa] şöyle dedi: 'Ben, Allah'ın kuluym. O, bana Kitab'ı verdi ve beni peygamber yaptı.'" (Meryem 19/30).

³⁵ "Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona 'Ol!' dedi ve oluverdi." (Âl-i İmrân Suresi 3/59).

³⁶ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 22a-24b.

ifadesinden İsa'nın (a.s.) "Allah'ın oğlu" olmadığı, "kadim" ve "vâcibü'l-vücûd" gibi sıfatları taşımadığı da çıkarılabilir. Ayrıca İncil'in söz konusu pasajı Bakara Suresi 116. ayetle³⁷ uyumludur.³⁸

Trabzonî devamında Yuhanna 14:28³⁹ pasajını inceler. Pasajın, İsa'nın (a.s.) Allah'a eş bir varlık olmadığını ortaya koyduğunu söyler. Yine ona göre bu pasajda İsa (a.s.) nefsini küçük ve Allah'tan gayrı görerek "Allah'ın kulu" olduğunu kati surette bildirmektedir.⁴⁰ Bu paralelde alıntılacağı ayet ise Nisâ Suresi 172. ayettir.⁴¹

Trabzonî'nin aktardığı diğer bir pasaj Yuhanna 7:14-18'e⁴² aittir. Pasajda geçen "öğretim benim değil, beni gönderenindir" ifadelerine dikkat çeken Trabzonî, bu ifadelerin İsa'nın (a.s.) nübüvvetine ve onun ilah olmadığına delalet ettiğini ileri sürer. Ayrıca söz konusu pasajda Allah'ın İsa'ya (a.s.) nispetle yüceliğinin açıkça ortaya koyulduğunu iddia eder. Ona göre Yuhanna İncili'ndeki bu pasaj Âl-i İmrân Suresi 79. ayetle⁴³ muvafaktır.⁴⁴

Trabzonî yukarıda aktarılanlara benzer daha pek çok pasajın İncillerde bulunduğunu ancak İsa'nın (a.s.) uluhiyetinin reddedilmesi ve bir beşer peygamber oluşunun ispatı hususunda verilen örneklerin kâfi olduğunu söyler.⁴⁵

Trabzonî, eserinde İsa'nın (a.s.) mucizeleri konusuna da değinir. Bu noktada verdiği örnek Matta 9:18-26⁴⁶ pasajına aittir. Pasajda İsa'nın (a.s.) kısa süre önce ölen genç bir kızı diriltmesi ve yıllardır kanaması durmayan bir kadına şifa vermesi anlatılır. Trabzonî bu örnekleri verir ancak konu üzerinde herhangi bir açıklamaya ve tartışmaya girmez.⁴⁷

Trabzonî, eserinde reddiye literatürünün geleneksel konularından biri olan Hz. Muhammed'in (a.s.) önceki kitaplarda müjdelenmesi (beşair) konusuna da değinir. Söz konusu literatürün önem atfettiği "paraklit/faraklit"⁴⁸ kavramı onun da odağındadır. Bu anlamda ele aldığı pasajlardan biri şudur:

"Beni seviyorsanız, buyruklarımı yerine getirirsiniz. Ben de Baba'dan dileyeceğim. O sonsuza dek sizinle birlikte olsun diye size başka bir Yardımcı [paraklit], Gerçeğin Ruhunu verecek..."⁴⁹

Trabzonî bu pasajdan hareketle birtakım çıkarımlarda bulunur. Buna göre pasajda İsa'nın (a.s.) "baba"dan insanlar için göndermesini isteyeceği "başka bir Yardımcı (paraklit)"dan murat Hz. Muham-

³⁷ "Allah çocuk edindi" dediler. Hâşâ! O, bundan münezzehtir. Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur, hepsi O'na boyun eğmiştir." (el-Bakara 2/116).

³⁸ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 6a-6b.

³⁹ "... Beni sevseydiniz, Baba'ya gideceğim için sevinirdiniz. Çünkü Baba benden üstündür."

⁴⁰ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 14b-15b.

⁴¹ "Ne Mesih ve ne de Allah'a yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan geri dururlar..." (En-Nisâ 4/172).

⁴² "Bayramın yarısı geçmişti. İsa tapınağa gidip öğretmeye başladı. Yahudiler şaşkırdılar. 'Bu adam hiç öğrenim görmediği hâlde, nasıl bu kadar bilgili olabilir?' dediler. İsa onlara, 'Benim öğretim benim değil, beni gönderenindir' diye karşılık verdi. 'Eğer bir kimse Tanrı'nın isteğini yerine getirmek istiyorsa, bu öğretinin Tanrı'dan mı olduğunu, yoksa kendiliğinden mi konuştuğumu bilecektir. Kendiliğinden konuşan kendini yüceltmek ister, ama kendisini göndereni yüceltmek isteyen doğrudur ve O'nda haksızlık yoktur.' (Yuhanna 7:14-18)

⁴³ "Hiçbir insanın, Allah'ın kendisine Kitap, hikmet ve peygamberlik vermesinden sonra (kalkıp) insanlara: Allah'ı bırakıp bana kul olun! demesi mümkün değildir..." (Âl-i İmrân 3/79).

⁴⁴ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 6b-8b.

⁴⁵ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 24b.

⁴⁶ "İsa onlara bu sözleri söylerken bir havra yöneticisi gelip O'nun önünde yere kapanarak, 'Kızım az önce öldü. Ama sen gelip elini onun üzerine koyarsan, dirilecek' dedi. İsa kalkıp öğrencileriyle birlikte adamın ardından gitti. Tam o sırada, on iki yıldır kanaması olan bir kadın İsa'nın arkasından yetişip giysisinin eteğine dokundu. İçinden, 'Giysisine bir dokunsam kurtulurum' diyordu. İsa arkasına dönüp onu görünce, 'Cesur ol, kızım! İmanın seni kurtardı' dedi. Ve kadın o anda iyileşti. İsa, yöneticinin evine varıp kaval çalanlarla gürültülü kalabalığı görünce, 'Çekilin!' dedi. 'Kız ölmedi, uyuyor.' Onlar ise kendisiyle alay ettiler. Kalabalık dışarı çıkarılınca İsa içeri girip kızın elini tuttu, kız ayağa kalktı. Bu haber bütün bölgeye yayıldı." (Matta 9:18-26).

⁴⁷ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 25b-28a.

⁴⁸ bk. Paraklit kavramı ve beşair literatüründeki yeri hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Aydın, "Faraklit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/165-166.

⁴⁹ "Beni seviyorsanız, buyruklarımı yerine getirirsiniz. Ben de Baba'dan dileyeceğim. O sonsuza dek sizinle birlikte olsun diye size başka bir Yardımcı [Paraklit], Gerçeğin Ruhunu verecek..." (Yuhanna 14:15-17).

med'dir (a.s.). İncil'in bu ifadesi Saff Suresi 6. ayette⁵⁰ İsa'nın (a.s.) dilinden aktarılan "benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi de müjdeleyici olarak geldim" ifadesi ile uyumludur. Ayrıca bu ifade paraklitin İsa'nın (a.s.) kendi şahsı olduğunu düşünenleri de reddeder.⁵¹

Trabzonî, paraklit hususunda Yuhanna İncili'ndeki bir diğer bahsi de metnine taşır. Yuhanna 14:26'da geçen "Ama Baba'nın benim adımla göndereceği Yardımcı [paraklit], Kutsal Ruh, size her şeyi öğretecek, bütün söylediklerimi size hatırlatacak" ifadelerinden birtakım mesajlar çıkarır. Buna göre; paraklit sözü Hz. Muhammed'e (a.s.) işaret eder, çünkü bu kavramın anlamı "gizlilikleri açığa çıkaran"dır. İsa (a.s.), parakliti "Rûhulkudüs" olarak tanımlamıştır ki bu tanım Ahmed isminde mündemiç olan üstün bir vasıftır. "Benim adımla" tabiri ise nübüvve işaret etmektedir. Dolayısıyla bu pasajın Hz. Muhammed'e (a.s.) işaret ettiği aşikârdır.⁵² Trabzonî'nin pasaj üzerine yaptığı yorumların tartışmaya açık olduğu söylenmelidir. Zira paraklit kavramının "gizlilikleri açığa çıkaran" anlamını taşıdığı iddiası bu husustaki çalışmaların destekleyeceği bir iddia değildir. Diğer taraftan Ahmed ismi ile "Rûhulkudüs" kavramı arasında kurulan bağlantı da zorlama gözükmektedir.

Trabzonî, paraklit kavramı hususunda Yuhanna 16:7-14⁵³ pasajına da atıfta bulunur. Ona göre bu pasajda paraklit kavramı ile Hz. Muhammed (a.s.) müjdelendiği gibi "Benim gidişim sizin yararınızdır. Gitmezsem, Yardımcı [paraklit] size gelmez" ifadeleri ile İsa (a.s.), Hz. Muhammed'in (a.s.) kendisinden üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Öte yandan pasajda geçen "çünkü kendiliğinden konuşmayacak, yalnız duyduklarını söyleyecek" ifadeleri de Hz. Muhammed'e (a.s.) işaret etmektedir. Zira bu ifadeler Necm Suresi 3-4⁵⁴ ile uyumludur.⁵⁵

Trabzonî'nin eserinde değindiği bir diğer konu ise Kur'an-ı Kerim'in icazıdır. O, konuyu işlerken Kur'an ile İncil arasında bir kıyas yapar. İncil'de havarilerin dilinden birçok hikâyenin, menkıbenin ve İsa'ya (a.s.) ait mucizenin nakledildiğini ancak bunların Kur'an anlatıları gibi Allah'tan nazil anlatılar olmadığını ifade eder. Müellife göre Kur'an-ı Kerim'i okuyan herkes, belagatinin yüksekliği ve çehesiyle bu kitabın Allah kelamı olduğunu katıyetle bilir. Trabzonî bu bağlamda İsrâ Suresi 88. ayeti⁵⁶ delil olarak sunar. Müellifin Kur'an'ın icazı hususundaki sözleri bu kısa değerlendirmeden ibarettir.⁵⁷

Sonuç

Trabzonî'nin bahsi geçen eseri Hıristiyanlığa yönelik reddiye mahiyetinde bir eserdir. Eser, risale çapındaki hacmiyle reddiye literatürünün kimi meselelerini işlemeyi hedeflemiştir. Kelami tonu ağır basan eserin esas konusu Allah'ın birliği ve İsa'nın (a.s.) bir beşer peygamber oluşudur. Metinde reddiye geleneğinin önem verdiği tebdil, tahrif ve nesih gibi konulara girilmemiştir. Konuların işlenişindeki dağınıklık ve tartışmalardaki yüzeysellik eleştiriye açık hususlar olsa da orijinal dilinden İncil metnini temele alarak üretilen bu eser kendisine kıymet atfedilmeyi hak etmektedir. Öte yandan söz konusu eser,

⁵⁰ "Hatırla ki, Meryem oğlu İsa: Ey İsrailoğulları! Ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi de müjdeleyici olarak geldim, demişti. Fakat o, kendilerine açık deliller getirince: Bu apaçık bir büyüdür, dediler." (es-Saff 61/6).

⁵¹ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 12a-14b.

⁵² Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 16a-16b.

⁵³ "Size gerçeği söylüyorum, benim gidişim sizin yararınızdır. Gitmezsem, Yardımcı [paraklit] size gelmez. Ama gidersem, O'nu size gönderirim. O gelince günah, doğruluk ve gelecek yargı konusunda dünyayı suçlu olduğuna ikna edecektir: Günah konusunda, çünkü bana iman etmezler; doğruluk konusunda, çünkü Baba'ya gidiyorum, artık beni görmeyeceksiniz; yargı konusunda, çünkü bu dünyanın egemeni yargılanmış bulunuyor. Size daha çok söyleyeceklerim var, ama şimdi bunlara dayanamazsınız. Ne var ki O, yani Gerçeğin Ruhu gelince, sizi tüm gerçeğe yöneltecek. Çünkü kendiliğinden konuşmayacak, yalnız duyduklarını söyleyecek ve gelecekte olacakları size bildirecek. O beni yüceltecek. Çünkü benim olandan alıp size bildirecek." (Yuhanna 16:7-14).

⁵⁴ "O, arzusuna göre de konuşmaz. O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir." (en-Necm 53/3-4).

⁵⁵ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 19a-21b.

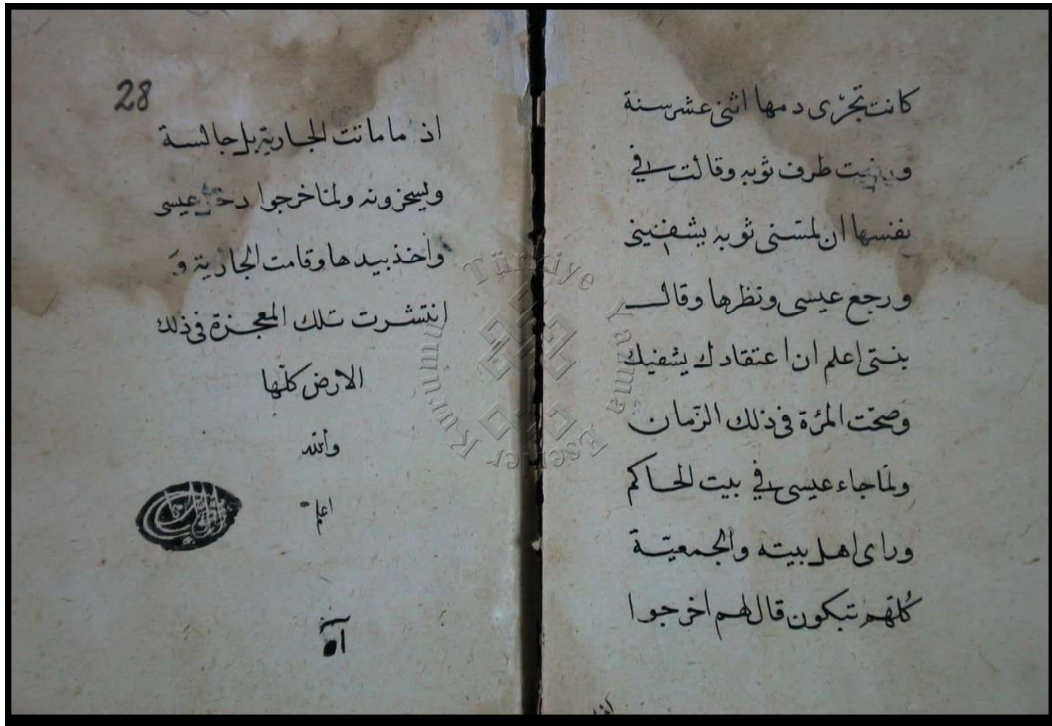
⁵⁶ "De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insü cin bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler." (el- İsrâ 17/88).

⁵⁷ Trabzonî, *Risâle fi'r-reddi ale'n-nasârâ*, 24b-25.

dönemi itibarıyla misyonerlik faaliyetlerine yönelik olarak toplumsal ve bölgesel bir ihtiyacı karşılamada görev üstlenmiş görüntüsü vermektedir. Bu tür eserlerin yeni çalışmalar ile gündeme getirilmesi kültürel ve sosyal tarihimizin derinliğini ve çapını ortaya koymak adına değer taşımaktadır.

Resim 1: İskender b. Ahmed Filozof et-Trabzonî'nin Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-nasrâniyyeti bi'l-incil min kabeli ilmi'l-keâm isimli eserinin ilk iki sayfası

Resim 2: İskender b. Ahmed Filozof et-Trabzonî'nin Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-nasrâniyyeti bi'l-incil min kabeli ilmi'l-keâm isimli eserinin son iki sayfası

Kaynakça

- Aydın, Mehmet. “Faraklıt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Gülmez, Ensar. *İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Risâle fi'r reddi [ale'l]-milleti'n-nasrâniyyeti bi'l-incil min kâbeli ilmi'l-keâm Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gündüz, Şinasi. “Giriş”. *Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 15-26. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2020.
- Gür, Süleyman. “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Bahar 2018), 155-239.
- Harman, Ömer Faruk. “Milet ve Nihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/57-58. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hussain, Amjad M. *The Study of Religions: An Introduction*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Kur'an Yolu*. Erişim 16 Temmuz 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/>
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2001.
- Michel, Thomas. *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*. İstanbul: Sak Ofset Reklamcılık Yayıncılık, 2012.
- Montanari, Franco. *The Brill Dictionary of Ancient Greek*. ed. Madeleine Goh - Chad Schroeder. Leiden: Brill, 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Reddiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tarakçı, Muhammed. “Hıristiyanlıkta Logos Doktrini”, *Milet ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2011), 201-224.
- Tarakçı, Muhammed. “İskandar Ibn Ahmad's Epistle in Refutation of Christians”, *İlahiyat Studies* 3/1 (Winter/Spring 2012), 73-104.
- Tarakçı, Muhammed. “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hıristiyanlığa Reddiyesi”, *Türkiye'de Dinler Tarihi: Dünü, Bugünü ve Geleceği*. ed. Ali İsmail Gungör vd. 305-318. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği, 2010.
- Taş, Fatıma Betül. “Yahudi Asıllı Mühtedî Bilgin Samuel bin Yahyâ el-Mağribî'nin (ö. 1175) Yahudiliğe Reddiyesi: İfhâmu'l-yehûd”. *Dini Araştırmalar* 18/47 (Temmuz-Aralık 2015), 243-269.
- Trabzonî, İskender b. Ahmed Filozof. *Risâle fi'r-reddi [ale'l]-milleti'n-nasrâniyyeti bi'l-incil min kâbeli ilmi'l-keâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 261, 1a-28b.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. “Allah'ın Sıfatlarının Mahiyeti Problemi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Ocak-Haziran 2001), 63-87.
- YEK, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. “Risâle fi'r-Reddi ale'n-Nasârâ”. Erişim 6 Ağustos 2023. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/296026>

